

Михайло Мінаков

(д. філос. н., доцент кафедри філософії та релігієзнавства НаУКМА, дослідник у
Alfried-Krupp-Wissenschaftskolleg Greifswald)

Археологія східноєвропейської модерності.

Роль моделі «міністерського університету»
у модернізації культур Російської імперії, СРСР
та пострадянського регіону.

Сучасність, у якій ми живемо, вражає розмаїттям повторень минулого. Таких прикладів останні місяці подарували чимало: козаки-жандарми на Сочинській олімпіаді та січовики на київському Майдані, похрещення офісів високопосадовців у пострадянських столицях та черги політиків до шаманів та монахів, рабська запопадливість перед президентами та приписування сучасних прав позаіндивідуальним напівмістичним суб'єктам (передусім мові), племінні фракції середньоазійських парламентів та криптофеодальні практики в українських держустановах... Прикладів стає дедалі більше, а розуміння того, яким чином наша ретросучасність відтворює себе попри численні шанси для соціальної модернізації, все менше. Як і тисячоліття тому, стіни Михайлівського монастиря важливіші для порятунку життя та свободи людей, ніж конституція, громадянські права і правоохоронні органи.

Відповіді на питання про нашу сучасність, про нашу альтернативну модерність, можуть бути знайдені в розумінні структурних перетворень публічності у тих народів, що в період розриву з традиційним суспільством уходили до складу Російської імперії та Радянського Союзу, а також заходилися до активного державного будівництва на руїнах СРСР. Щоразу розпад великих політичних утворень давав і росіянам, й іншим народам можливість побудувати республіку, збалансовано структурувати публічну та приватну сфери, утворити простори для індивідуальної самореалізації. І щоразу наша модерність якимсь чином виявлялася іншою, ніж, скажімо, та, яку описують Юрген Габермас¹ чи Ханна Арендт². І нехай би лишень інша та своєрідна, - біда в тому, що за обіцянками універсальних прав і свобод особливої східноєвропейської

¹ Зокрема див.: Habermas J. Strukturwandel der Öffentlichkeit/Jurgem Habermas/. – Fr.a.Main: Suhrkamp, 1990. – 388 p.

² Зокрема див.: Arendt H. On revolution /Hannah Arendt/. – London: Penguin books, 1965. – P. 21 ff.

Модерності неминуче йде повернення до практик зменшення індивідуальних свобод, домінування колективних ідентичностей та посилення антираціональної політики.

Що відбувається в нашій Східній Європі, коли енергія пориву до раціоналізації управління соціальними та економічними процесами веде до встановлення режимів із раціональними інструментами та ірраціональними цілепокладанням підкорення людини, коли розрив із традиційним суспільством відтворює стратегічне домінування його цінностей у нових лаштунках? У цій статті я спробую окреслити рамки можливої відповіді та продемонструвати особливий шлях російсько-радянської модернізації на прикладі функціонування університету. Головна теза цієї статті полягає в тому, що, на відміну від західноєвропейської модернізаційної історії, університет як культурний та соціальний інститут у Східній Європі відігравав амбівалентну роль: з одного боку, він був провідним інститутом критичної раціоналізації традиційних суспільств, а з іншого, інститутом влади, що поширював суміш модерних та антимодерних цінностей та впроваджував такі ж змішані практики. Аби довести цю тезу, я, передусім, 1) розгляну основні поняття, які я використовую (модерність та модерності, модернізація тощо); 2) зазначу роль університету в модернізаційних процесах; 3) опишу еволюцію університетської моделі та специфіки її впливу на проекти Модерності у Російській імперії, СРСР та пострадянських режимах.

1. Множинні модерності і розмаїття традицій

Коли я говорю про модернізацію, то мені йдеться про комплекс змін у культурному, соціально-економічному, технічному та політичному вимірі, завдяки яким суспільство більше не скеровується традицією і розвивається завдяки сумі рішень індивідів. Та ситуація, в якій опиняються пост-традиційні суспільства, називається модерністю.

На колективному рівні розрив із традиційним станом суспільства впроваджується через раціоналізацію, секуляризацію та бюрократизацію. Раціоналізація означає застосування неprecedентного мислення, заснованого на послідовних і несуперечливих аргументах, та такого що має на меті особистий вибір індивіда, за який цей індивід несе відповідальність. Таким чином, приписи Галілея і Ньютона, Ляйбніца і Бейкона щодо раціоналізації як «упорядкування хаосу» та «просвітлення темряви» відбувається через повторювані і логічно-значущі процедури. Раціоналізований світ стає відповідальнішим та багатоманітнішим, вимагаючи нових форм «індустрії суб'єкта».¹ Раціоналізація – проявлення людської свободи, а для раціоналізації світу потрібні люди, здатні цінувати свободу та діяти відповідно до неї.

¹ Цей термін вводить М.Фуко, описуючи результат освітніх та наукових систем сучасного суспільства. Див.: Фуко М. Интеллектуалі и власть /Мишель Фуко/. – М.: Праксис, 2002. – С. 301 и далее.

Секуляризація – це витіснення релігійної аргументації за межі публічності; релігія та її організовані форми (церква, парафія, конфесія) стають частиною приватної сфери. Релігія також перестає бути визначальною ідентичністю; релігійна толерантність стає нормою сучасного суспільства. Секуляризація – це ще й інституціональна зміна на політичному рівні, де релігія перестає бути частиною владних структур.

Бюрократизація – це раціоналізація практик влади, заснованої на уявленнях про ефективне управління ресурсами, відповідальний уряд, розподіл гілок влади та єдність політично-правового простору. Відповідальний уряд має дбати про суспільне благо, що є сумою блага для громадян (тобто індивідів, чия свобода визначається через суму невід'ємних, раціонально обґрунтованих прав і обов'язків). Розподіл гілок влади встановлює конкуренцію владних інститутів, яка має на меті взаємний контроль і гарантування свобод громадян. Нарешті, єдність політично-правового простору знищує традиційну географію зі «старинами» і «традиційними свободами», встановлюючи ідеальне уявлення про цілісність простору країни з огляду на обсяг прав і обов'язків громадян.

Разом всі три основних процеси модернізації структурують в універсальний спосіб усі можливі взаємодії людей відповідно до інтересу та інструменту його обстоювання: так постають публічна та приватна сфери. Публічна сфера стосується інтересів, що фундаментально стосуються кожного члена суспільства, а приватна – особистих інтересів, які вимагають поваги, однак не можуть визнаватися за універсальні. Така структурованість – фундаментальна ознака модерного суспільства.

На індивідуальному рівні розрив із культурним станом суспільства впроваджується через автономію індивіда, цінності самовираження (чи самореалізації) та свободу вираження. Автономія індивіда – ідея, що індивід є вільним від зовнішнього примусу; Кант і Гегель у різний спосіб оприявнюють цю ідею, встановлюючи «вільного індивіда» за джерело нормативності. В модернізованому суспільстві створено системи освіти як індустрії вироблення індивідів, здатних до автономії. Цінності самовираження та свобода вираження – це ідеї, що є ведучими принципами життя індивіда у модернізованому суспільстві¹. Вони встановлюють значний тиск на суб'єкта, провокуючи його/її до «буття собою» чи «втечі від свободи». Вибір останніх стратегій веде до панування різного типу політичних систем, що або продовжують модернізацію, або згортають її.

У такий спосіб, модерність – це плинний – прогресуючий стан суспільства, що відбувається як проміжний результат модернізації. Модерність – це стан пост-традиційного суспільства. Цей стан вирізняється своєю

¹ Сума теперішніх учень про ціннісну еволюцію сучасної людини і суспільства можна знайти тут: Инглхарт Р., Вельцель Х. Модернизация, культурные изменения и демократия /Рональд Инглхарт, Христиан Вельцель/. – Москва: Новое издательство, 2011. – 467 с. – С.79 и далее.

«трансформативністю» (Габермас¹) та «плинністю» (Бауман²). Висока модерність для більшої частини культур світу – це період, що починається з першого десятиліття ХХ ст.

Модернізаційна трансформація відбувається в наслідок дії культурних і соціальних інститутів, що впроваджуються раціоналізацію життєвого світу традиції. Серед таких інститутів – модерна філософія (як визначальна традиція артикуляції свободи), науки (застосування раціональності, впровадження технізації), бюрократія (технологія правління в усіх гілках влади), технологія-індустрія (вироблення матеріальних благ і їхнього надлишку) та ринок (система розподілу благ і спонуки споживання).

Зважаючи на плинність та трансформативність суспільства в часи модерності, цей стан маю свою історію радикальних змін. Існує кілька визнаних у філософській, історичній та соціологічній літературі періодизацій становлення модерності. Для потреб нашого розгляду еволюції модерності в Східній Європі, я використовуватиму періодизацію, яку запропонував Ален Турен у книжці «Нова парадигма для розуміння сучасного світу». Він показує, як мінялося модерне суспільство відповідно до визначального принципу заміщення тої ролі, яку відігравала традиція в традиційному суспільстві. Ідеться про джерело легітимності: перший період модерності було пов'язано із конфесійною та/або політичною формою колективності (ранньо-модерні релігійні війни та абсолютизм), пізніше визначальною стала соціальність (капіталізм та соціалізм), яка привела до появи індустріального суспільства, і теперішній період – період інформаційного суспільства, де ідентичність індивіда упереше не потребує колективного джерела власної тотожності³. Модерність змінна, і середовище, в якому живе сучасна людина, дуже швидкоплинне.

Попри те, що модерність – це доба універсальних норм і цінностей, які від початку заперечують культурну ангажованість цих норм, історичне втілення модерності відрізняється від регіону до регіону, від епохи до епохи. З огляду на це було введено поняття «множинних модерностей». Автор терміну Саймон Айзенштадт дав назву станам пост-традиційних суспільств, які визнають автономію суб'єкта, питомо скоротили впливовість традиції та утворили публічні структури. Тим самим було впроваджено захист від абсолютизації припису універсальності, який тлумачив будь-які відмінності модерних суспільств за межами Заходу як невірні чи девіантні. Як доводив С.Айзенштадт, «західні моделі модерності не є єдиними „автентичними“ моделями, хоч вони й передують усім іншим історично.»⁴

¹ Тут див. уже вказану книгу «Strukturwandel der Öffentlichkeit».

² Baumann Z. Liquid Modernity /Zygmunt Bauman/. – Malden, MA: Polity Press, 2000. – P.1ff.

³ Touraine A. A New Paradigm for Understanding Today's World / Alain Touraine/. – Cambridge: Polity, 2007. – 216 p. – P.3ff.

⁴ Eisenstadt, S. Multiple Modernities /Simon Eisenstadt/, in: Daedalus. – 2000. – Vol.129, N1. - 1-29 pp, - P.2-3.

2. Модернізаційна потуга університету

У часи модерності університет здобуває особливої ваги. Університет виступає агентом соціалізації, який відповідає за раціоналізацію життєсвіту культури. На відміну від інших агентів соціалізації, університет одночасно виявляється і місцем створення форм раціоналізації, і виробником змістів, і активним інститутом поширення цих форм та змістів. Фактично, ідеться про те, що університет має значущість як інститут влади, яка є системною та альтернативною до інших центрів влади у модернізованому суспільстві.

Як було показано у попередньому розділі, структурна трансформація Модерності вела до чіткого розподілу на публічну та приватну сфери з їх окремими інститутами та інтересами. Юрген Габермас показав, що у цій трансформації ключову роль відігравали автономні простори, де відбувалася політична комунікація між людьми на умовах принципової рівності, поза соціальними поділами¹. Цей простір визнаної політико-правової рівності заклав логіку публічності. Однак, ідеї та концепції, які лежали при основі можливості такої комунікації, походили з *République des Lettres*. Ця непомітна «республіка письменних», що складалася зі своїх партій (напр. ляйбніціанців та ньютоніаців, скептиків та ентузіастів, догматиків та критиків), в дискусії яких кшталтувалися та поширювалися ідеали наукової раціональності та критичної настанови до соціально-політичних реалій традиційного суспільства. Аби салони й клуби XVIII стали місцями просування практик публічності, ідеї права, громадських свобод, відповідального уряду та розподілу влад мали бути артикульовані та визнані за справедливими.

У продукуванні та поширенні цих ідей університети відігравали важливу роль. Університет як інститут традиційного суспільства мав серйозні обмеження для продукування політично значливих ідей. З одного боку, структури традиційної влади (церква, королівська чи імператорська влада та міська громада) визнавали за університетом автономію. З іншого боку, ця автономія не була абсолютна, університети часто були агентами легітимації тих чи інших структур влади. Тим не менш, наукове знання народжується саме там.

Консервативна природа традиційного університету обмежувала натурфілософів та правознавців XVI-XVII століть. Звідси постійне намагання створити наукову альтернативу реальним університетам (королівське наукове товариство, невидимий коледж, Академію). Разом із тим, університетські структури залишаються одними з найважливіших у структурі вироблення політично значущих знань, і головним інститутом їх поширення (на рівні зі ЗМІ) до сьогоденного часу.

¹ Габермас говорить про "автономні буржуазні сфери" (салони, клуби), де члени ще станового суспільства здобували можливість говорити на рівних про спільні для всіх теми з аргументами, які усі б визнавали за значущі: Habermas J. *Strukturwandel der Öffentlichkeit/Jurgem Habermas/*. – Fr.a.Main: Suhrkamp, 1990. – 388 p. – P. 34ff.

Спроби реформ університету в межах західноєвропейської культури – материнської культури для університетської моделі – збігаються з реформацією та контрреформацією. В першу конфесійну та абсолютистську еру суспільної модернізації університети піддаються серйозній перебудові. Боротьба урядів та конфесійних організацій потребує дедалі більше кадрів для народжуваної бюрократії та пропагандистів й активістів у церковних мережах. Відповідно з'являються перші конкуруючі системи освіти еліт та простих посполитих. У XVII-XVIII столітті постають спроби і ґрунтовного перезаснування університетів – у інтересах і науки, і уряду, і церкви. Однорідність університетського середовища зникає. Кожен експеримент веде до появи більш унікальних моделей: просвітницького Галле в Німеччині, урядового університету в Упсалі чи глобальної мережі єзуїтських колегіумів. У результаті виникають університетські середовища, які просувають різні і водночас взаємопов'язані проекти Модерності – просвітницької, абсолютистської та консервативної.

Ці експерименти мали різну міру просування раціональності та ідеалів свободи. Із обережною та глибокою критикою спроб поневолення раціональності університетів виступив Імануїл Кант. Основний месидж його «Суперечки факультетів» - тримати дистанцію від зовнішніх центрів влади, забезпечуючи впливовість розуму на суспільство розумних істот.

Проте перехід від абсолютизму до націоналізму сприяв «націоналізації» систем освіти. Новим політичним системам на сприянні була Гумбольдтова реформа. Перехід університетів на утримання урядів зменшила автономію і збільшила ресурси для інструментальної раціоналізації. Також, університет став основним місцем виробництва індивідів націоналістичної Модерності. Саме ця модель опинилася в портфелі модернізаційних моделей, що реалізувалися в інших, не-західноєвропейських Модерностях. Відповідно, в рамках альтернативних модерних проектів різні культури публічності могли використовувати модернізаційний потенціал університетів у своїх цілях. У багатьох модерних проектах XIX-XX ст. зв'язок свободи та раціональності зазнає удару з боку інститутів влади, і університет є одним із просторів такого поневолення розуму й підміні його цінностей.

Тож університет – один з ключових інститутів, що був ключовим у створенні ідей та впровадженні раціоналізації традиційних культур. Цей, колись традиційний, інститут зазнає реформ у XVII-XIX ст., що перетворюють його на глобальну модель індустрії модерних (чи почасти антимодерних) суб'єктів, здатних до участі у трансформації, або ж таких, що її обмежують.

3. Університет та доля Модерностей у Російській імперії, СРСР та пострадянських країнах

У певних культурних ареалах Модерність відбувалася завдяки залученню уже створених у західній Європі модернізаційних моделей. Оскільки історично Західна Європа виявилася першою у розриві з традиційним суспільством, то її моделі бралися за взірець. Зокрема, це стосувалася

університету. Однак яку саме з наявних європейських моделей було залучено і як вона прижилася на новому культурному ґрунті визначали агенти і контрагенти місцевої Модерності. Завдяки цьому вибору, університет часто відігравав суперечливу роль з огляду на модернізаційний ефект: з одного боку розрив із традиційним суспільством відбувався з огляду на місцеві події культурного розвитку, а з іншого привносив моделі, які місцева культура сприймала не повністю, часто з сильною мутацією і цілей інституту, і його внутрішніх механізмів, і його продукту.

В культурах, що почали свій розрив із традиціями в межах Російської імперії, університет є водночас і агентом розчаклування світу, і джерелом анти-раціоналізуювальних стратегій. На мою думку, запозичення життєздатної університетської моделі в Російській імперії відбулося на початку XIX ст., в часи правління Александра I. І хоча задум реформи має витоком 1803-4 роки, функціонування університетів як культурних інститутів починається в 1810ті роки з відповідною реакцією на їхню модернізаційну роль - і небезпеку - для абсолютизму в період 1818-1862 роки. Модель, яку залучають для розвитку освіти і науки реформатори Александра I і змінюють в правління і самого Александра, і за часів Ніколая I, походить не так з експериментів Петра I та імператорів XVIII століття (Києво-Могилянська академія, Академія наук, Академічний університет, Московський університет), як із північно-європейських експериментів. Взірцем останніх була спроба створення «урядового університету» в Упсалі, який активно вивчали і в 1803, і в 1837 роках. В результаті, в XIX ст. у Росії було розвинено нову гібридну університетську модель, яка має наступні особливості:

- 1) засновником є уряд (держава);
- 2) уряд визначає керівництво і цілі університетів;
- 3) автономія є малоцінною для ключових спільнот університаріїв, передусім професури;
- 4) університет не є окремою одиницею, а розглядається як невід'ємна частина Міністерства освіти, особливого інституту, який має монополію на індустрію суб'єкта посуваючи родину на друге місце в плані соціалізації;
- 5) ієрархія завдань російського університету включає (в порядку важливості) адміністративну мету, освітньо-виховні цілі та певною мірою науково-дослідну функцію.

В подальші етапи модернізації культур, що входили до складу імперії у XIX ст., ця модель університету відтворювала себе і в тоталітарні часи, і в пост-тоталітарний період пізнього СРСР, і в пост-радянські часи консьюмеризму.

Стверджуючи, що переможною моделлю університету в Західній Євразії – від Східної Балтики до Тихого океану – є університет як підрозділ мережі Міністерства освіти, я не заперечую наявність альтернативних моделей у культурах православних, католицьких, лютеранських та мусульманських

народів у складі імперії (українців, росіян, литовців, поляків, остзейських німців, фінів, татар, узбеків та таджиків). Університет як культурний і соціальний інститут було запозичено культурами Російської імперії з двох джерел: південна (польська єзуїтська) та північна (німецька чи шведська) традиції XVIII ст.

Польська модель – принаймні в рамках рецепції її в культурах Західної Євразії – базувалася на ранньомодерній реакції традиційного суспільства щодо раціоналізації життєвого світу. Контрреформація привела до поширення суперечливих практик протидії раціоналізації шляхом створення особливих освітніх інститутів, що продукували індивідів, готових сполучати конфесійну католицьку лояльність із чеснотами політичної ангажованості ранньомодерної людини. Налаштованість єзуїтських колегіумів на виховання активних діячів із сильною лояльністю до католицької церкви правили за взірць для українських та російських ранньомодерних освітніх експериментів. В них освіта поєднувалася із обмеженням критичного мислення та вихованням покори зовнішнім авторитетам. Тривале існування Києво-Могилянської Академії давало політичному центру та культурним ареалам Російській імперії одну з моделей освітньої установи, що більш менш управно підтримувало політично-конфесійну структуру імперії. Однак це була модель, яка давала кадри для політичної модернізації імперії так, аби інструментальна раціональність не пов'язувалася з модерними цілями.

Північний шлях запозичення університетської культури вів до знайомства із реформованими університетами Німеччини (Галле) та Швеції (Упсала) XVIII ст. Традиційна модель Московського університету виявилася невдалою (з огляду на впливовість на російську Модерність) у XVIII ст. Тож експерименти з університетами XIX ст. пов'язані із запозиченням західноєвропейської моделі реформованого урядового університету. Ці університети розглядалися як гібриди власне університету (установи, відповідальної за створення, передачу, збереження та розповсюдження знання) та урядової установи.

В XIX ст. ці обидва джерела дали сталу засвоєну модель університету як місця конфронтації ідей належного (академічної свободи) та фактичного (університет як адміністративна одиниця, як місце підготовки кадрів недо-модернізації). Запозичивши реформований університет як основну форму освітньо-наукової установи, наклавши її на досвід православної інтерпретації єзуїтських колегіумів, та додавши деякі аспекти Гумбольдтової університетської моделі, ідеологи реформ Александра I та Ніколая I створили сталий культурний інститут, який дає практики технічної модернізації при цінностях суспільної антимодерності (державництво у формах імперіалізму, «класової свідомості» та «наукового націоналізму»).

Університет часів імперії був дисфункціональним з огляду на трансформційні потреби модернізації. Він суміщав уявлення про академічну автономію (альтернативність до влади, філософську критичність щодо

ідеологом традиційного правління) та урядовість (від 1804 університет є частина уряду, центр ухвалення адміністративних рішень). В результаті, університет став інститутом посилення ірраціональних практики і цінностей, і лише у випадках своєї неналежної роботи раціоналізував культурний світ народів імперії.

В часи падіння імперії та змагання соціалістичних і націоналістичних проектів Модерності, підставові характеристики міністерського університету вижили і стали засадничими для СРСР. Перші риси «міністерського університету» проявляються в систематизації освіти в 1933-35 роках. Радянський університет став місцем контролю за соціальними та гуманітаними науками, установою втілення та відтворення тоталітарної людини. Однак і в після-сталінський період, радянський університет продовжив логіку розвитку освітньо-наукової системи XIX ст., інституційно закріпивши розрив між освітою і наукою в 1960ті (виведенням дослідження в сферу Академії наук, перетворенням університетів у масові заклади освіти і «пролетарського виховання». Університет в СРСР продовжував розглядатися як урядова установа, а не підприємство науковців. Він став місцем контролю за філософією, поширення цінностей технічної модернізації при некритичності мислення і цінностей неволі.

Відтворення «міністерського університету» відбулося і після розвалу СРСР. Пострадянські університети, після недовгого періоду свободи, знов перетворилися на департаменти Міністерства освіти. Сектор «приватних» університетів було скорочено. Скромна автономія університетів у 1990х поволи перетворилася на ректорський феодалізм, обмеженням якого займалися відновлені у своїх цензурних та пропагандистських функціях пострадянські корпорації під назвою «Міністерство освіти і науки». Локомотивом де-модернізації університетів стала Білорусь, чий досвід було вдосконалено в Росії для створення нової пропагандистсько-виховної мережі з цензурою щодо змісту і форм викладання спочатку в суспільно-гуманітарних факультетах, а пізніше і в точних та природничих науках. Те саме відбувалося й пост-помаранчевій Україні, де корпорація МОНу ставала дедалі авторитарнішою та корумпованішою. Болонський процес, при цьому, було використано бюрократією для ще більшого упокорення викладацьких працівників і зведення нанівець часу для ведення досліджень. Практики і цінності, що поширюються через мережі пострадянських МОНів, впроваджують цінності амбівалентної модерності, чи дедалі частіше де-модернізації в Україні, Росії та Білорусі.

На прикладі цього стислого огляду історії університету в Західній та Північній Євразії я намагався показати те, як відбувався перехід традиційних суспільств цього регіону в стан Модерності. Перебуваючи у безпосередньому зв'язку – і під впливом – модернізаційних процесів у Західній Європі, культури народів, що були у складі Росії у XIX ст., усталили канал раціоналізації свого

культурного світу ззовні. Залучення моделей західного модерну йшло через метрополію, так що модернізація збігалася й із імперською русифікацією. «Барабанне просвітництво» (за виразом Грібоєдова) було пов'язано із тим, що раціоналізація життясвіту сприймалася як імперська наруга над «національними» культурами, як тих, хто не асоціював себе з метрополією, так і самих росіян. У цей спосіб в часи повалення імперії та розвалу Союзу «націоналістичні» проекти, проваджуючи дерусифікацію, одночасно виявлялися сумнівними щодо модернізаційної спроможності в інституалізації заявлених визвольних цілей, а імперські проекти, маючи антимодерне цілепокладання, були досить управні в створенні ефективної бюрократії та проривної науки. Альтернативна Модерність Західної Євразії має свою діалектику боротьби інструментальної раціональності системи та неоднозначної комунікаційної раціональності життясвіту.

У боротьбі та єдності протилежностей наших модерностей, університет як культурний та соціальний інститут відігравав роль, з одного боку, провідного інституту критичної раціоналізації традиційних суспільств, а з іншого, інституту влади, що підривав модерні цілі вивільнення індивіда.

В разі провадження освітньо-наукової реформи в пострадянському контексті, культурний феномен східноєвропейського університету має бути врахований як один з ризиків для соціальної та політичної модернізації. Важливо перервати механізми відтворення міністерського університету, віддавши академії та університетські установи групам науковців та освітян-підприємців. Університети можуть стати інститутами нашої соціальної модернізації лише тоді, коли їхнє існування буде відбуватися в автономно від та альтернативно до центрів політичної, фінансової, військової та/чи медійної влади.